

synode van 1618/1619 verslechterde het klimaat voor deze vorm van geldinzameling. Eerst tegen het einde van de zeventiende eeuw nam het loterij wezen, mede door de slechtere financiële situatie, weer een hoge vlucht, ook nu meestal voor charitatieve doeleinden. Betrekkelijk laat volgde de Republiek de buitenlandse centraliserende praktijk: in 1726 legde een generaliteitsloterij de grondslag voor de huidige staatsonderneming.

De Teems in brant, van hetzelfde uiterlijk als voorgaande uitgaven maar zonder serievermelding, draagt vooral een literair karakter, de publicistische en iconografische begeleiding van de Tweede Engelse oorlog. De opgenomen teksten zijn voorzien van verbindend commentaar en filologische annotatie. Vele hiervan, afkomstig uit D. F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, II, gaan nu vergezeld van andere eigentijdse geschriften. Fragmenten uit contemporaine pamfletten en couranten, evenals verzen van dichters als Westerbaen, Six van Chandelier, Vondel en Van der Goes becommentariëren het rumoerige tijdsgebeuren. Prenten geven de toenmalige stemming op andere wijze weer. Een glanspunt vormde uiteraard de tocht naar Chatham die het werk ook zijn titel leverde.

M. van der Bijl

R. H. Popkin, A. Vanderjagt, ed., *Scepticism and irreligion in the seventeenth and eighteenth centuries* (Brill's studies in intellectual history XXXVII; Leiden-New York-Kuulen: E. J. Brill, 1993, v + 374 blz., f160,-, ISBN 90 04 09596 9).

Bestudering van de geschiedenis van het scepticisme leidt tot een beter begrip van het ontstaan van het moderne westerse denken. Dat is de stellige overtuiging van Richard H. Popkin, ruim veertig jaar actief op het gebied van de intellectuele geschiedenis, met als resultaat een indrukwekkende reeks publikaties en een school van leerlingen die zijn onderzoek voortzetten en uitdragen. Het thans voorliggende boekwerk moet vooral in samenhang worden gezien met Popkins magistrale studie *The history of scepticism from Erasmus to Spinoza* (herziene versie University of California Press 1977).

In deze bundel, tot in de puntjes verzorgd door de redactie — naast Popkin zelf gevormd door Arjo Vanderjagt, die vermoedelijk het leeuwedeel van de werkzaamheden op zich heeft genomen — en uitgeverij Brill, zijn de zeventien lezingen opgenomen die zijn uitgesproken tijdens een vijfdaagse conferentie in de zomer van 1990 op het Netherlands institute for advance study (NIAS) in Wassenaar. Deze conferentie was opgezet als een thematische uitwerking van het scepticisme op het punt van God en godsdienst. Het is beslist geen toeval dat bijna alle auteurs reeds in hun eerste voetnoot verwijzen naar het standaardwerk van Popkin.

Scepticisme als filosofische overtuiging heeft zijn wortels in de antieke wijsbegeerte, meer in het bijzonder in de Academie van Plato, waarin het besef van het tekortschieten van menselijke kennis, het niet-weten, tot hoogste waarheid wordt verheven. In een later stadium werd zelfs deze waarheid op losse schroeven gezet. Pyrrho van Elis met name was een voorstander van een principiële opschorting van het oordeel jegens iedere leerstelling.

In de renaissance doen dergelijke opvattingen opnieuw opgang als gevolg van de herontdekking en publikatie van de geschriften van klassieke schrijvers als Sextus Empiricus en Diogenes Laërtius. Beperkt tot een zuiver wijsgerige context was het scepticisme een betrekkelijk onschuldig gedachtenspel, maar de voor de hand liggende toepassing op andere sectoren van kennis en wetenschap was dat niet en op het gebied van geloof en godsdienst zelfs niet vrij van risico.

Popkin beschouwt juist de confrontatie van de theologie met scepticistische opvattingen als brandpunt en als breekpunt van een ontwikkeling in de richting van het verlichte denken van de achttiende eeuw. Een ontwikkeling met een in hoge mate ambigue karakter omdat de scepsis werd aangewend zowel ter verdediging van het geloof— de katholieke leer tegen de calvinistische opponenten, maar ook de christelijke geloofswaarden in algemene zin (fideïsme) — als ter verwerping en ter bestrijding daarvan. Daarbij doet zich tevens de vraag voor naar de oprechtheid van de verdedigers, van wie het fideïsme ook wel wordt beschouwd als een dekmantel voor in feite atheïstische opvattingen. Deze ambiguïteit is een element dat telkens terugkeert in de bundel en dat door de verschillende auteurs wordt uitgewerkt in hun beschrijving van de meest uiteenlopende vormen en aspecten van scepticisme en atheïsme in Engeland, Frankrijk, de Zeven Provinciën (en heel terloops de Duitse staten).

Dit heeft geleid tot een indrukwekkende reeks boeiende studies, die desondanks in gezamenlijkheid — en dat is het onbevredigende van dit soort bundels — geen consistent beeld opleveren. De redactie heeft dat zelf ook beseft en uiteindelijk volstaan met het aanbrengen van een chronologische ordening, zonder verdere afstemming van de teksten. Het meest 'to the point' is de Argentijn Ezequiel de Olaso in zijn bijdrage, gewijd aan godsdienst en ideologie bij Hobbes, waarin hij wijst op het belang van de heersende politieke omstandigheden voor de ontwikkeling van libertijnse denkbeelden. Silvia Berti komt in haar opstel over het anonieme *Traité des trois imposteurs* (of: *Esprit de Spinoza*), dat zij in een recente publikatie wist toe te schrijven aan de Nederlandse diplomaat Jan Vroesen, het dichtst bij de markering van de overgang van vrijzinnige opvattingen naar een uitgesproken anti-christelijk atheïsme.

Nederlandse geleerden of vreemdelingen die zich langdurig in de Nederlandse gewesten ophielden, spelen in deze ontwikkeling een belangrijke rol en krijgen in de bundel dan ook veel aandacht. Dat geldt voor Spinoza (die door Popkin als scepticus wordt aangemerkt), maar vooral voor Descartes—de grondlegger van de methodische twijfel—en Bayle. De laatste wordt zelfs met drie opstellen bedacht: Ruth Whelan plaatst hem tegenover La Mothe Le Vayer; een minder overtuigende Harry Bracken onderkent in Bayle een aanval op het katholieke pyrrhonisme van Montaigne en Huet; Lothar Kreimendahl beklemtoont daarentegen de op scepticisme gegroundveste tolerantie-gedachte van Bayle.

Heel specifiek komt de Nederlandse situatie aan de orde in de bijdragen van Theo Verbeek en Ernestine van der Wall. De eerste beschrijft hoe in de strijd tussen calvinistische voor- en tegenstanders van cartesiaanse denkbeelden het scepticisme in de taboe-sfeer werd getrokken, terwijl de laatste een interessante beschouwing wijdt aan de tot dusverre in de schaduw gebleven predikant Petrus Allinga, die een verzoenende oplossing heeft aangedragen in het slepende voetiaans-coccejaanse debat.

Opmerkelijk is voorts de bijdrage die de in Israël werkzame David S. Katz wijdt aan Isaac Vossius. Deze langdurig in Engeland verblijvende Nederlandse geleerde werd — ofschoon kanunnik van Windsor — door zijn eigen omgeving niet geheel ten onrechte van atheïstische gezindheid verdacht. De bijdrage van Katz is nagenoeg een biografie geworden, die als zodanig in een behoefte voorziet. Toch is bij Vossius niet zozeer sprake van scepticisme als wel van tekstkritiek: het is op basis van filologische en historische argumenten dat hij tot een verwerping van bepaalde bijbeltradities komt, daarmee onvermijdelijk in conflict gerakend met degenen die onvoorwaardelijk vasthouden aan de gegeven bijbeltekst. Dit element in de ontwikkeling van wijsgerige scepsis naar gefundeerde wetenschappelijke kritiek en de belangrijke bijdrage op dit punt van de filologen en historici (het 'historisch pyrrhonisme') komen bij Katz niet goed uit de verf en zijn ook in de rest van de bundel onderbelicht gebleven, wellicht door een te eenzijdige beperking tot het religieuze uitgangspunt.

Raakvlakken met het natuurwetenschappelijk denken worden aangestipt in de bijdrage van James Force over de bijbelinterpretatie van Newton.

Twee bijdragen zijn historiografisch van opzet en behandelen de geschiedschrijving van de wijsbegeerte: Richard Watson plaatst in de bespreking van Descartes en de cartesianen de biografische geschiedschrijving tegenover de thematisch-inhoudelijke, terwijl Constance Blackwell in het laatste artikel van de reeks de achttiende-eeuwse Duitse historici Jacob Bruckner en W. G. Tennemann in bescherming neemt tegenover R. Rorty (*The history of philosophy*, (Cambridge, 1984)) die hen beticht van droogheid en warrigheid. Al met al ligt in deze zeventien opstellen een schat aan informatie opgeslagen. Maar valt op basis van de veelheid en verscheidenheid van uiteenwaaierende en elkaar kruisende opvattingen een conclusie te trekken? Hier past — geheel in de sfeer van het onderwerp — enige scepsis, wellicht een opschorting van het oordeel. Daarmee zij niets afgedaan aan de zin van de discussie en de waarde van de afzonderlijke bijdragen.

Th. J. Meijer

R. H. Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Dissertatie RUU 1991, Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen XXXVIII; Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1991, 173 blz., f49,50, ISBN 90 5183 284 2).

Bernard Nieuwentijt (1654-1718) is een van de weinige Nederlandse filosofen die internationale faam verwierf, vooral door zijn *Het regt gebruik der werelt-beschouwingen* (1715), een boek dat in alle Europese talen vertaald werd. Reeds in de negentiende eeuw echter was zijn werk totaal vergeten, zodat men tot de twintigste eeuw heeft moeten wachten voordat het werd herontdekt, in het bijzonder door logicus E. W. Beth, die in 1955 een artikel in *Synthese* wijdde aan 'Nieuwentijt's significance for the philosophy of science'. Die betekenis was overigens niet zozeer gebaseerd op *Het regt gebruik*, maar op *Gronden van zekerheid* (1720), een boek tegen Spinoza dat verschillende keren werd herdrukt. Sindsdien is er vrijwel uitsluitend historische aandacht geweest voor de Purmerendse arts en burgemeester. Zo bezorgde Michael J. Petry een uiteenzetting van Nieuwentijts weerlegging van Spinoza ('Nieuwentijt's criticism of Spinoza', *Mededelingen van de vereniging 'Het Spinozahuis'*, XL (1979) en besteedde J. Bots aandacht aan hem in het kader van zijn bespreking van de fysico-theologie in Nederland (*Tussen Descartes en Darwin* (Assen, 1972)). Vermij zelf gaf eerder een bloemlezing van teksten van Nieuwentijt uit in de reeks 'Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland'.

In het thans voorliggende boek, eerder als proefschrift verdedigd te Utrecht, doet Vermij geen poging om Nieuwentijt te actualiseren. Hij neemt zelfs enige afstand van de door Beth daartoe ondernomen pogingen (84). Het gedeelte van het boek dat aan Nieuwentijt wordt besteed is ook betrekkelijk gering. Het gaat in feite slechts om de hoofdstukken I, III, en V. De andere hoofdstukken zijn algemener en betreffen, respectievelijk 'Geloof, ongeloof en natuurwetenschap in de zeventiende eeuw' (II), 'Kerk, staat en filosofie' (IV), en Nieuwentijts werk in de Verlichting (VI).

Het eigenlijke onderwerp van het boek is dan ook de verhouding tussen geloof en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw, waarbij Nieuwentijt als illustratie wordt gebruikt. Vermij suggereert dat elke interpretatie van deze verhouding wezenlijk tijdgebonden is, omdat ze minder door intellectuele dan door politiek-culturele factoren wordt bepaald, die